

Risqlərin, debitor və kreditor borcların, digər öhdəliklərin qiymətləndirilməsi üzrə

daxili standart

Ümumi məlumat

Standartın hazırlanması və məqsədi: Bu Milli Qiymətləndirmə Standartı “Qiymətləndirmə fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu əsasında hazırlanmış və Azərbaycan Qiymətləndiricilər Palatası tərəfindən tətbiq üçün təqdim olunur. Standartın məqsədi risklərin, debitor borcların (alacaqların), kreditor borcların (ödənəcək borcların) və digər öhdəliklərin qiymətləndirilməsi sahəsində vahid metodoloji bazanın təmin edilməsidir. Bu sahələr yeni qanuna əsasən qiymətləndirmə fəaliyyətinin əhatə dairəsinə daxildir (maddi və qeyri-maddi aktivlərlə yanaşı). Standart, IVSC-nin (Beynəlxalq Qiymətləndirmə Standartları Şurası) 2025-ci il Qiymətləndirmə Standartlarının strukturuna uyğun tərtib edilmişdir və RICS, TEGoVA kimi beynəlxalq və region standartlarının prinsiplərini nəzərə alır.

Hüquqi və normativ istinadlar

Bu standart “Qiymətləndirmə fəaliyyəti haqqında” qanun, Mərkəzi Bank və Maliyyə Nazirliyinin normativ sənədlərinə əsaslanmalı, eyni zamanda beynəlxalq qiymətləndirmə təcrübəsinə uyğun olmalıdır. Məsələn, standartın müddəaları IVSC (Beynəlxalq Qiymətləndirmə Standartları Şurası), TEGoVA/EVS və RICS kimi qurumların qaydalarına uyğun qurulmalı, eləcə də maliyyə hesabatlarında debitor və kreditor borcların uçotu üçün İFRS tələbləri nəzərə alınmalıdır. Standartda həmçinin müstəqil ekspertiza, etik davranış və peşəkar məsuliyyət prinsip və tələbləri açıqlanmalıdır. Uğurlu tərtib edilmiş sənəd Mərkəzi Bank və Maliyyə Nazirliyinə təqdim edilərkən onların fəaliyyətini tənzimləyən qanunlar və normativlər, o cümlədən İFRS standartlarına dəqiq istinadlar görünməlidir.

- Milli qanunvericilik: Standart Azərbaycanın “Qiymətləndirmə fəaliyyəti haqqında” Qanunu, bank sisteminin tənzimləyici aktları və digər müvafiq normativlər əsasında işlənməlidir.
- Beynəlxalq normalar: Qiymətləndirmə prinsipləri IVSC/EVS (TEGoVA), RICS və İFRS tələblərinə uyğunlaşdırılmalı, bunlar sənəddə açıq göstərilməlidir. Məsələn, debitor və kreditor borcların ölçülməsində İFRS 9-un (maliyyə alətlərinin ilk tanınma və ölçülməsi) normaları, maliyyə alətlərinin risk və açıqlama öhdəlikləri üçün isə İFRS 7 qaydaları istifadə edilməlidir.
- Normativ status: Hazırda bu sənəd metodoloji tövsiyədir; Maliyyə Nazirliyi və Mərkəzi Bank tərəfindən təsdiqləndikdən sonra normativ hüquqi akt kimi qüvvəyə minəcək və tələblərinin icrası məcburi olacaq.

Standartın məqsədi: Azərbaycanda fəaliyyət göstərən dövlət qurumlarında, kommersiya təşkilatlarında və bank sektorunda risklərin, debitor və kreditor borcların, eləcə də digər öhdəliklərin vahid prinsiplərə uyğun qiymətləndirilməsini təmin etməkdir. Standart beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq hazırlanıb.

Standartın strukturu: Standart beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq ümumi və aktiv qaydalar bölmələrindən ibarət struktura malikdir.

Tətbiq sahəsi: Bu standart dövlət qurumları, kommersiya təşkilatları və bank sektoru da daxil olmaqla bütün subyektlər tərəfindən risklərin, debitor/kreditor borcların və digər öhdəliklərin

qiymətləndirilməsi zamanı tətbiq olunmalıdır. Standart, sözügedən aktiv və öhdəliklərin qiymətləndirilməsinə dair ümumi prinsipləri müəyyən edir və müxtəlif məqsədlərə uyğun istifadəsini nəzərdə tutur:

- Maliyyə hesabatları və tanınma: Müəssisələrin maliyyə hesabatlarında debitor borclar aktiv, kreditor borclar isə öhdəlik kimi tanınır və onların dəyəri barədə məlumatlar hesabatlarda açıqlanmalıdır. Bu standart, həmin aktiv və öhdəliklərin ədalətli/mümkün bazar dəyərinin müəyyən edilməsində tətbiq edilir ki, nəticədə hesabatlarda düzgün tanınma və açıqlama təmin olunsun.
- İnvestisiya və kommersiya məqsədləri: Risklərin və borcların bazar dəyərinin qiymətləndirilməsi investisiya qərarları, alqı-satqı əməliyyatları, borc portfellerinin satışı (faktoring və s.) hallarında vacibdir.
- Bankçılıq və girov təminatı: Bank sektoru üçün debitor borclar (məsələn, kredit portfeli) və digər öhdəliklərin dəyəri kredit riski idarəetməsi, ehtiyatların yaradılması və girov kimi qəbul edilməsi baxımından əhəmiyyət daşıyır. Bu standart, Mərkəzi Bankın aktivlərin təsnifləşdirilməsi və mümkün zərərə görə ehtiyat yaradılması qaydaları ilə uzlaşdırılaraq tətbiq edilir.
- Xüsusi tətbiq sahələri: Standartın prinsipləri mülki-hüquqi məsuliyyət (məsələn, dəymiş zərərin və itirilmiş mənfəətin hesablanması), vergi məqsədləri (məsələn, borcun bağışlanması zamanı vergitutma bazasının müəyyən edilməsi) və məhkəmə qiymətləndirməsi (mübahisəli borc və öhdəliklərin dəyərini məhkəmə yolu ilə təyin edərkən) kimi xüsusi hallarda da nəzərə alınmalıdır. Bu kimi hallarda qanunvericiliyin xüsusi tələbləri ola bilər və qiymətləndirici həm bu standartın prinsiplərini, həm də aidiyyəti qanuni normaları rəhbər tutmalıdır.

Qiymətləndirmə prinsipləri

Qiymətləndirmə müstəqil və peşəkar səviyyədə, uyğun metodologiya əsasında aparılmalı və sənədləşdirilməlidir. Proses aşağıdakı mərhələləri əhatə edir:

- Əhatə dairəsi və məqsəd: Qiymətləndirmə obyektinin və qiymətləndirmə məqsədinin aydın müəyyən edilməsi, prosesin qərəzsiz aparılması.
- Verilənlər və giriş parametrləri: İT sistemlərindən, maliyyə hesabatlarından və bazar mənbələrindən toplanmış dəqiq məlumatlar əsasında analiz aparılır.
- Qiymətləndirmə metodunun seçilməsi: Maliyyə alətləri üçün bazar dəyəri (IFRS 13) və ya amortizasiya olunmuş maya dəyəri (IFRS 9) metodları tətbiq edilir.
- Hesabatlaşdırma və sənədləşdirmə: Qiymətləndirmə nəticəsi hesabatda və/və ya mühasibat hesabatlarının qeydlərində əks etdirilməlidir. Hesabatda istifadə olunan metodologiya, əsas fərziyyələr və input məlumatlar açıq şəkildə göstərilir.

Qiymətləndirmə prosesi zamanı beynəlxalq standartlara (IVS 100-106) uyğun iş aparılmalı, etik prinsiplər və peşəkar məsuliyyət qorunmalıdır. Azərbaycanda qiymətləndirmə yalnız Azərbaycan Qiymətləndiricilər Palatasının üzvləri tərəfindən həyata keçirilə bilər

Anlayışlar və təriflər

Kreditor borclar (ödəniləcək borclar): Müəssisə, təşkilat və ya qurumun digər hüquqi və ya fiziki şəxslərə ödəməli olduğu pul məbləğləri, yəni həmin subyektin başqalarına borc öhdəlikləri. Kreditor borcları müəssisənin balansında öhdəlik kimi göstərilir və ödənilməsi tələb olunan mövcud məbləği ifadə edir.

Debitor borclar (alınacaq borclar): Hüquqi və ya fiziki şəxslərin müəssisəyə (təşkilata) olan, işgüzar münasibətlər nəticəsində yaranmış borc məbləğləri. Debitor borc müqavilə üzrə müəyyən tarixdə pul vəsaiti almaq hüququndan ibarət olub müəssisənin balansında aktiv kimi tanınır. Debitor borclarının nümunələri nisyə satışlardan və ya verilmiş kreditlərdən irəli gələn alacaqlardır. Onlar müddətinə görə qısamüddətli və ya uzunmüddətli, gecikmə statusuna görə gecikmiş və ya gecikməmiş, təminatlılıq baxımından zəmanətli və ya zəmanətsiz kimi təsnif edilə bilər.

Öhdəlik: Bu standartda öhdəlik dedikdə, iqtisadi faydanı başqasına ötürmək üzrə mövcud borc öhdəliyi nəzərdə tutulur. Beynəlxalq standartlara görə öhdəlik iki əsas əlamətə malikdir:

(a) bu, indiki zamanda mövcud bir öhdəlikdir,

(b) həmin öhdəlik müəssisənin başqalarına iqtisadi fayda (məsələn, pul vəsaiti, mal, xidmət və s.) verməsini tələb edir.

“Digər öhdəliklər” dedikdə, balansda kreditor borclar kimi ayrıca göstərilməyən, lakin qiymətləndirmə predmeti ola bilən müxtəlif borc və öhdəliklər (məs., şərti öhdəliklər, təminat öhdəlikləri, təminatlısız öhdəliklər və s.) nəzərdə tutulur.

Risqlərin qiymətləndirilməsi: Burada “risklər” anlayışı, müəssisənin üzləşə biləcəyi və maliyyə itkiləri ilə nəticələnmə biləcək potensial qeyri-müəyyən öhdəliklər və ya gələcək zərərlər kimi izah olunur. Məsələn, zəmanət öhdəlikləri, məhkəmə iddiaları üzrə mümkün kompensasiyalar, yaxud sığorta riskləri bu kateqoriyaya aid ola bilər. Risklərin qiymətləndirilməsi, həmin risklərin ehtimal olunan nəticələrinin və şiddət dərəcəsinin (yəni aşağı ehtimalı, lakin böyük məbləğli nəticələrin) nəzərə alınmasını tələb edir. Başqa sözlə, risk xarakterli öhdəliklərin dəyəri gözlənilən bir sıra mümkün nəticələrin ehtimal-paylanması əsasən hesablanmalıdır ki, nadir hallarda baş verə bilən, amma ciddi maliyyə təsiri göstərə bilən halların dəyərə təsiri unudulmasın.

Dəyər anlayışları: Bu standart çərçivəsində qiymətləndirmə baza dəyərinin növü aydın göstərilməlidir. Ən çox rast gəlinən dəyər anlayışları bunlardır:

- Bazar dəyəri: Qiymətləndirmə tarixinə aktivin və ya öhdəliyin alıcı və satıcı arasında normal şərtlər altında (müstəqil, bilikli, təzyiq olmadan) mübadilə edilə biləcəyi ehtimal olunan məbləğdir. Bazar dəyəri konsepsiyası həm aktivlər, həm də öhdəliklər üçün tətbiq edilir və əksər hallarda standartın əsaslandığı dəyər bazası olaraq qəbul edilir.
- Ədalətli dəyər: Ədalətli dəyər, xüsusən maliyyə hesabatlılığı məqsədləri üçün istifadə olunan bazar iştirakçıları arasında səlahiyyətli bir əməliyyatda aktivin satışı və ya öhdəliyin ötürülməsi zamanı əldə edilə biləcək qiymətdir. IFRS (Beynəlxalq Maliyyə Hesabatları Standartları) üzrə bu anlayış bazar dəyərinə yaxın olmaqla yanaşı, müəyyən hallarda fərqli baza da seçilə bilər.

- Investisiya dəyəri, ədalətli dəyər, likvid dəyəri və s.: Müəyyən xüsusi hallarda (məsələn, müəyyən investora xas dəyər, məcburi likvidasiya dəyəri və s.) digər dəyər bazalarından istifadə oluna bilər. Qiymətləndirici hər bir işdə müştərinin ehtiyacına uyğun dəyər növünü dəqiqləşdirməlidir.

Qeyd: Seçilmiş dəyər bazasından asılı olaraq, dəyərin hesablanması müəyyən fərqli yanaşmalar ola bilər. Məsələn, ədalətli dəyər hesablamalarında müəssisənin və ya borclunun kredit reytingi, öz öhdəliyinin dəyərinə təsir göstərə bilər (borcalanın ödəmə qabiliyyətinin zəifləməsi borcun bazar dəyərini azalda bilər). Bu səbəbdən, qiymətləndirici kredit riskini – yəni öhdəliyi yerinə yetirəcək tərəfin (borcalanın və ya borc verənin) mümkün defolt ehtimalını – hökmən nəzərə almalıdır. Məsələn, dəyərin hesablanması istifadə olunan diskont dərəcəsi təkcə bazar faizlərini deyil, həm də qarşı tərəfin (debitorun və ya kreditorun) defolt riskini özündə ehtiva etməlidir.

Qiymətləndirmə yanaşma və metodları

Bu bölmə risklər, debitor/kreditor borclar və digər öhdəliklərin dəyərini müəyyən etmək üçün tətbiq olunan əsas qiymətləndirmə yanaşmalarını izah edir. IVSC 2025 standartlarına uyğun olaraq, hər üç əsas yanaşma nəzərdən keçirilir: Bazar yanaşması, gəlir (diskontlaşdırma) yanaşması və xərc yanaşması. Qiymətləndirici, konkret vəziyyətdən asılı olaraq bu yanaşmalardan birini və ya bir neçəsini tətbiq edir, həmçinin əldə edilən nəticələrin uyğunluğunu yoxlayır.

Qiymətləndirmə prosesində istifadə olunan metodlar həm beynəlxalq, həm də yerli praktikanı əhatə etməlidir. Ümumi yanaşma olaraq bazara əsaslanan üsul (bazar dəyərləri, müqayisəli satışlar), gəlir yanaşması (gəlir axınlarının kapitalizasiyası) və xərc yanaşması (aktivləri bərpa xərcləri) tətbiq oluna bilər. Məsələn, EVS və IFRS 13 ədalətli dəyər ölçməsinə əsasən bazar əsaslı üsula üstünlük verir, lakin IFRS 9 da amortizasiya olunmuş maya dəyəri metodunu nəzərdə tutur. Standart metod seçimini detallandırmalı, hər bir metodun əsas fərziyyələri və məhdudiyyətlərini göstərməli, qiymətləndirmə hesabatı zamanı istifadə olunacaq məlumatları sənədləşdirmə qaydalarını açıqlamalıdır. Əlavə olaraq, maliyyə bazarı və iqtisadi şəraitdə baş verən dəyişikliklər (diskont dərəcəsi, inflyasiya, valyuta riskləri) qiymətə necə təsir etdiyi metodoloji yanaşma ilə açıqlanmalıdır.

Bazar (müqayisə) yanaşması

Məzmun: Bazar yanaşması, bənzər aktiv və ya öhdəliklərin açıq bazarda alqı-satqı qiymətlərinə əsaslanaraq dəyər nəticəsi çıxarmağı nəzərdə tutur. Yəni, qiymətləndirilən debitor borcun və ya öhdəliyin dəyəri, başqa bir tərəfin onu bazarda hansı qiymətə ala biləcəyi ilə müqayisə yolu ilə təyin edilir.

Tətbiqinə dair nümunələr:

- Debitor borcları üçün: Əgər müəssisənin müəyyən alacaqları (debitor borcları) faktoring şirkətlərinə və ya digər investora satıla bilərsə, bu kimi bazar əməliyyatları qiymət meyarı kimi istifadə edilə bilər. Məsələn, əgər oxşar xassəli (müddət, borcalanın kredit reytingi və s. eyni olan) debitor borcu portfelleri bazarda nominal dəyərinin, deyək ki, 80%-i ilə satılırsa, qiymətləndirmə obyektini debitor borcun bazar dəyəri də buna uyğun götürülə bilər.

- Kreditor borcları (məsələn, müəssisənin kreditləri) üçün: Əgər müəssisənin öhdəlikləri (borcları) açıq bazarda alınıb-satılan istiqrazlar və ya kredit kimi mövcuddursa, həmin qiymətlər öhdəliyin bazar dəyərini göstərə bilər. Məsələn, bir şirkətin 5 illik istiqrazı nominal dəyərinin 95%-i ilə ticarət olunur – bu, həmin borc öhdəliyinin cari bazar dəyərinin nominaldan aşağı olduğunu göstərir. Qiymətləndirmə zamanı bu məlumat əsas götürülə bilər.
- Digər öhdəliklər üçün: Bəzi spesifik öhdəliklərin (məsələn, ödənilməmiş vergi borcu paketlərinin, yaxud ödəniş müddəti uzadılmış kreditor borcların) bazarda alınıb-satıldığı hallar ola bilər. Belə hallarda analoji əməliyyatların qiymətləri müqayisə üçün istifadə olunur. Əgər bir öhdəlik birjada və ya ikinci dərəcəli bazarda ticarət olunursa, o zaman onun kotirovkaları ən etibarlı dəyər göstəricisi hesab olunur.

Qeyd: Bazar yanaşması tətbiq edilərkən, müqayisə üçün seçilən əməliyyatların həqiqətən oxşar xarakteristikaya malik olmasına diqqət yetirilməlidir. Debitor borc üçün bu, borcun kredit qabiliyyəti, borcun müddəti, təminatın olub-olmaması kimi amilləri; kreditor borc (öhdəlik) üçün isə borcun faiz dərəcəsi, müddəti, borc alan tərəfin riski və s. əhatə edir. Müqayisə predmeti olan bazar əməliyyatları fərqli xüsusiyyətlərə malikdirsə, uyğun düzəlişlər edilməlidir (məsələn, riskli debitor borcu ilə risksizə yaxın dövlət borcunu birbaşa müqayisə etmək olmaz).

Nadir hallarda, müəssisənin borcları birbaşa bazarda satılmasa da, kapital bazarı metoduna bənzər yanaşma tətbiq oluna bilər: məsələn, borcun ümumi maliyyə göstəricilərinin bazarda borcları alınıb-satılan oxşar müəssisə ilə müqayisəsi aparılır və nəticədə müəyyən edilir ki, əgər bu borclar bazara çıxarılsaydı, təxminən hansı dəyərdə satılardı. Bu cür dolayısı yanaşma dəlil əldə etmək üçün istifadə oluna bilər.

Gəlir (diskontlaşdırma) yanaşması

Məzmun: Gəlir yanaşması, öhdəlik və ya alacağın gələcəkdə yaratdığı pul axınlarının (ödənişlərin) indiki dəyərə gətirilməsi (diskontlaşdırılması) prinsipi ilə dəyərin hesablanmasını nəzərdə tutur. Bu yanaşma xüsusilə debitor borclarının qiymətləndirilməsində geniş tətbiq edilir, çünki alacağın nominal məbləği onun dərhal alınması ilə gec, risk altında alınması arasında fərqə malikdir. Debitor borcları üçün gözlənilən pul daxilolmalarının cədvəli tərtib edilir və həmin ödənişlərin riskə düzəldilmiş diskontlaşdırılması aparılır. Eynilə, kreditor borcları üçün də gələcək ödənişlərin (məsələn, faiz və əsas məbləğin) indiki dəyəri hesablanır.

Diskontlaşdırma metodu: Debitor borcunun bazar dəyərini hesablamaq üçün adətən aşağıdakı addımlar atılır:

- Əvvəlcə, borcun balans (nominal) dəyərindən ümitsiz (ödənilməyəcəyi ehtimal olunan) məbləğlər çıxılır. Bu, mühasibat uçotunda yaradılmış mümkün zərərlər üzrə ehtiyatlara bənzər bir düzəlişdir. Yəni, əgər müəyyən hissə borcun ödənilməyəcəyinə dair məlumat varsa, o hissə dəyərdən silinir.
- Qalan məbləğ üzrə gözlənilən ödəniş qrafiki müəyyənləşdirilir: hansı tarixlərdə, hansı məbləğlərin daxil olacağı (və ya ödənəcəyi). Ödənişin gecikməsi ehtimalı və digər şərtlər də nəzərə alınmalıdır.
- Həmin pul axınları müvafiq diskont dərəcəsi ilə indiki vaxta gətirilir. Diskontlaşdırma zamanı risk amilləri mütləq nəzərə alınır – məsələn, borcun gecikmə ehtimalı, borcun müflis olma riski, makroiqtisadi dəyişikliklər və s.

- Nəticədə alınan indiki dəyər, həmin debitor borcunun (və ya öhdəliyin) bazar dəyəri hesab oluna bilər.

Diskont dərəcəsinin seçimində çox diqqətli olmaq tələb olunur, çünki bu dərəcə həm vaxtın dəyərini (əldə olunan vəsaitin gecikməsi), həm də risk komponentini (alacağın ödənilməmə ehtimalı və ya öhdəliyin yerinə yetirilməmə riski) özündə birləşdirməlidir. Təcrübədə, diskont dərəcəsi kimi, oxşar risk və müddətə malik kreditlər üzrə bazar faiz dərəcələri götürülür. Məsələn, Mərkəzi Bank tərəfindən açıqlanan orta müddətli kreditlər üzrə orta bazar faiz göstəriciləri analoji risk dərəcəsini göstərə bilər və diskontlaşdırma hesablamalarında istifadə edilə bilər. Əgər söhbət konkret bir bank kreditinin dəyərindən gedirsə, həmin kredit üçün nəzərdə tutulan faiz dərəcəsi (və ya bazarda həmin borcalan üçün tələb olunan faiz) də diskontlaşdırmada baza kimi götürülə bilər.

Kreditor borclarının diskontlaşdırılması: Şirkətin özünün borc öhdəliklərini (məsələn, aldığı kreditləri) qiymətləndirərkən də gələcək ödənişlərin indiki dəyəri prinsipi tətbiq edilir. Adətən, müəssisənin bütün borc portfeli üzrə ödəniş cədvəlinə (faiz və əsas borcun ödənişlərinə) baxılır və cari bazar şərtlərinə uyğun şəkildə indiki dəyər müəyyənləşdirilir. Uzunmüddətli öhdəliklərin (məsələn, bir neçə ildən sonra ödəniləcək faizsiz kreditor borclarının) cari dəyərə gətirilməsi xüsusilə vacibdir, çünki vaxt amili burada əhəmiyyətli rol oynayır. Kredit öhdəliklərinin (məsələn, bankdan alınmış kreditlərin) dəyəri hesablanarkən, kreditin müqavilə şərtlərindəki faiz dərəcəsi bazar dərəcəsindən fərqli olarsa, bazar faizinə əsasən gələcək ödənişlərin indiki dəyərə tənzimlənməsi aparılır. Bu zaman, əgər borcun üzərində təminat və ya xüsusi şərtlər mövcuddursa (məsələn, vaxtından əvvəl ödəniş imkanı, dəyişkən faiz dərəcəsi və s.), onlar da dəyərə təsir göstərəcək formada nəzərə alınır.

Xərc yanaşması

Risqlərin, debitor və kreditor borcların qiymətləndirilməsində xərc yanaşması, digər aktivlərin qiymətləndirilməsindəki kimi geniş tətbiq olunmur, lakin bəzi hallarda referans kimi götürülə bilər:

- Debitor borcu üçün: Xərc yanaşması prinsipi ilə yanaşdıqda, debitor borcunun dəyəri, onu “əvəz etməyin” və ya itkinin qarşısını almağın dəyəri kimi düşünülə bilər. Məsələn, əgər borcalanın ödəmə qabiliyyətsizliyi üzündən 1000 manatlıq alacağın ödənilməyəcəyi ehtimal edildirsə, bu itkinin qarşısını almaq üçün sığorta xərcinə və ya riskin ötürülməsi xərcinə baxıla bilər. Ancaq adətən, bu, dolayısı yanaşmadır və nəticə etibarilə gəlir yanaşmasındakı ehtimal edilən zərərin dəyəri ilə üst-üstə düşür.
- Öhdəlik (kreditor borcu) üçün: Müəssisənin öhdəliyini dəyərləndirərkən xərc yanaşması, həmin borcu ləğv etməyin və ya üçüncü tərəfə ötürməyin nə qədər xərc tələb etdiyinə baxmaqdır. Məsələn, müəssisə öz borcunu başqa bir investordan üzərinə keçirmək istəsə, bunun üçün investordan tələb edəcəyi ödəniş məbləği, əslində, həmin borcun dəyərini göstərir. Bu məbləğ isə, yenə də, investordan gözlədiyi gəlirə (diskont dərəcəsinə) əsasən gəlir yanaşması ilə hesablanır. Beləliklə, xərc yanaşması burada ya bazar yanaşmasından (borcun bazarda alınıb ötürülməsi dəyəri), ya da gəlir yanaşmasından (borcu üzərinə götürmək üçün tələb olunan gəlirlilik) əldə edilən nəticəyə istinad edəcək.

Nəticə olaraq, risklər və borc öhdəlikləri üçün əsas qiymətləndirmə metodları bazar və gəlir yanaşmalarıdır. Xərc yanaşması isə birbaşa tətbiqdən çox, dolayısı və yoxlama məqsədilə

istifadə oluna bilər. Qiymətləndirici, mümkün olduğu halda, bir neçə fərqli yanaşmadan əldə olunan nəticələri müqayisə etməli və hər hansı fərqlilikləri izah etməlidir. Bu, dəyərin obyektivliyini və etibarlılığını artırır.

Xüsusi məsələ və mülahizələr

Debitor və kreditor borcların qiymətləndirilməsi

Debitor borclar (müşərilərə verilmiş kreditlər, satıcıya borclar və s.) və kreditor borclar (bank kreditləri, təchizatçılara borclar, vergi öhdəlikləri və s.) qiymətləndirilməsi zamanı aşağıdakı qaydalar tətbiq olunur:

- Tanınma: IFRS 9-a görə maliyyə aktivləri və öhdəlikləri, o cümlədən borclar, müqavilə qüvvəyə mindiyi anda maliyyə hesabatlarında tanınır.
- İlk ölçmə: Borcun ilkin dəyəri adətən cari ədalətli dəyərə uyğundur. Əgər öhdəlik ədalətli dəyər yolu ilə tanınmırsa, ilkin ölçmə zamanı əməliyyat xərcləri əlavə edilir.
- Sonrakı ölçmə: Borclar ya amortizasiya olunmuş maya dəyəri, ya da ədalətli dəyər əsasında ölçülür. Amortizasiya üsulu seçiləndə faiz gəlirləri/yüksələn məbləğlər tanınır. Debitor borclar üçün gözlənilən kredit itkiləri modeli tətbiq olunur (məs.: IFRS 9-un ECL modeli).
- Ədalətli dəyər: Bazar dəyərinə əsaslanan ölçmədə IFRS 13 tələbləri tətbiq edilir. Bu halda borcun ədalətli dəyərinə borcalanın kredit riski daxil edilir.
- Açıqlama: Maliyyə hesabatlarında debitor və kreditor borcların strukturu, qalıq məbləğləri və risk göstəriciləri əks etdirilməlidir. IFRS 7-nin tələblərinə uyğun olaraq, maliyyə alətlərindən doğan risklərin məzmunu, idarəetmə prinsipləri və yaradılmış ehtiyatlar açıqlanmalıdır.

Digər öhdəliklərin qiymətləndirilməsi

Digər öhdəliklərə hüquqi mübahisələr nəticəsində yaranan borclar, vergi öhdəlikləri, zəmanət öhdəlikləri və s. daxildir. Qiymətləndirmə zamanı:

- Proviziyalar: Gələcəkdə ödəmə ehtimalı yüksək olan qanuni və ya konstruktiv öhdəliklər üçün proviziya (gələcəkdə ehtimal edilən, məbləği müəyyən dərəcədə proqnozlaşdırıla bilən, lakin dəqiq olmayan bir öhdəlik üçün indidən ayrılmış ehtiyat vəsait) tanınmalıdır. IAS 37-yə əsasən proviziya yerinə yetirilməsi gözlənilən öhdəliyin məbləği olaraq ölçülür və vaxt amilinə görə endirilir.
- Şərti öhdəliklər: Gələcəkdə mümkün öhdəliklər şərti öhdəlik kimi qeyd edilir və açıqlanır; maliyyə hesabatının balansında tanınmırlar.
- Xüsusi tələblər: Məcburi qiymətləndirmələr (məs., məhkəmə prosesləri üzrə ekspertizalar) Azərbaycanın müvafiq qanunvericiliyinə əsasən aparılır. Belə hallarda məhkəmə və ekspert qaydaları tələb etdiyi metodologiya tətbiq olunur.

Risklərin, debitor və kreditor borcların qiymətləndirilməsində bir sıra xüsusi məqamlar nəzərə alınmalıdır. Bu bölmə həmin məqamları və onların dəyərə təsirini açıqlayır.

Kredit riskinin və ödəmə davranışının nəzərə alınması

Debitor borcları üçün: Alacaqların dəyəri birbaşa borcalanların kredit riskindən asılıdır. Qiymətləndirici hər bir böyük debitor üzrə ödəməmə ehtimalını, gecikmələri və tarixçəni təhlil etməlidir. Ehtimal ki, portfelin bir hissəsi ödənilməyəcək – bu hissə “ümitsiz borclar” kimi dəyərdən çıxılmalıdır. Qalan borclar üzrə isə, risk dərəcəsiindən asılı olaraq diskont dərəcəsinə risk marjası əlavə edilməlidir. Misal: əgər debitor borcu yüksək etibarlı bir qarşı tərəfdəndirsə (məsələn, dövlət müəssisəsinin borcludur), onun risk əmsalı az olacaq və dəyəri nominala daha yaxın çıxacaq. Əksinə, qeyri-etibarlı borclu üçün yüksək risk səbəbindən dəyər xeyli aşağı (məsələn, nominalın yarısı) hesablanı bilər.

Kreditor borcları (öhdəliklər) üçün: Burada diqqət yetirilməli iki aspekt var: borc verənin (kreditorun) risk qiymətləndirməsi və borcalanın öz kredit reytingi. Əgər müəssisə öz öhdəliyini bazar dəyəri ilə hesablamıq istəyirsə, bazarda onun borcunu alan potensial investor borcalanın ödəmə qabiliyyətini (yəni kreditorun gözündə borcun “riskini”) nəzərə alacaq. Öz öhdəliyinin dəyərini hesablarəkən müəssisə üçün “öz kredit riski” anlayışı ortaya çıxır – yəni maliyyə nəzəriyyəsində borcalanın ödəmə qabiliyyətinin pisləşməsi, onun borcunun ədalətli dəyərini azaldır. Praktıkada, bu o deməkdir ki, əgər şirkətin kredit reytingi düşərsə, onun mövcud borc kağızları daha böyük diskontla ticarət olunur (dəyəri düşür). Qiymətləndirici, əgər qiymətləndirmə bazası bunu tələb edirsə (məsələn, ədalətli dəyər), borcalanın cari kredit riskini də nəzərə almalıdır. Lakin unutmıq olmaz ki, mühasibat uçotu məqsədləri üçün yerli və beynəlxalq standartlar (məsələn, MÜHASİBAT-IFRS 9) adətən borcların nominal üzrə uçotunu aparır, öz kredit riskinə görə dəyər dəyişikliyinə tanınması xüsusi qaydalara tabədir.

Vaxt amili, faiz dərəcələri və valyuta riski

Öhdəliklərin və alacaqların dəyərində vaxt amili ciddi təsir göstərir. Uzun müddət sonra ödənəcək borcun indiki dəyəri, qısa müddətdə ödənəcək borcla müqayisədə daha aşağı olur (diskontlaşdırma nəticəsində). Diskont dərəcəsinin böyük hissəsi məhz faiz dərəcələri mühitindən asılıdır. Ölkənin makroiqtisadi vəziyyəti, inflyasiya gözləntiləri, Mərkəzi Bankın uçot dərəcəsi – bunlar hamısı bazar faizlərini müəyyən edir və nəticə etibarilə debitor/kreditor borclarının dəyərində təsir göstərir. Məsələn, bazar faizlərinin yüksəldiyi mühitdə uzunmüddətli sabit faizli alacaqların dəyəri düşəcək (çünki köhnə alacağın faiz gəliri bazar standartından aşağı qalır), əksinə, bazar faizləri azalarsa, belə alacağın dəyəri artı bilər.

Valyuta riski: Əgər debitor borcu və ya öhdəlik xarici valyutada ifadə olunubsa, dəyərin hesablanmasında valyuta məzənnəsi riski nəzərə alınmalıdır. Məsələn, öhdəlik xarici valyutada olub milli valyutanın devalvasiyası ehtimalı varsa, borcun real yükü artı bilər. Qiymətləndirici bu riski müvafiq ssenarilərdə test etməli, lazım gəldikdə diskont dərəcəsinə risk əlavəsi etməli və ya ayrı bir həssaslıq analizi aparmalıdır.

Qarşılıqlı hesablaşmaların tənzimlənməsi

Bəzi hallarda eyni iki tərəf arasında həm debitor, həm də kreditor borcu ola bilər. Məsələn, bir şirkətin həm filiala borcu var, həm də ondan alacağı. Belə durumlarda, əgər hüquqi cəhətdən mümkündürsə, qarşılıqlı borcların əvəzləşdirilməsi dəyərə təsir göstərə bilər. Əgər qiymətləndirmə predmeti olan debitor borclar portfeli daxilində qarşı tərəflərlə belə qarşılıqlı öhdəlik münasibətləri varsa, qiymətləndirici bunu araşdırmalıdır. Məsələn, şirkətin A qarşısında 100 min manat alacağı, eyni zamanda A şirkətinə 60 min manat borcu varsa, xalis 40 min manat alacaq mövcuddur. Əgər müqavilə şərtləri imkan verirsə, bu borclar xalisləşdirilərək ödəni bilər ki, bu da risk profilini dəyişə bilər (əvəzləşdirmə imkanı riski

azalda bilər, çünki həm borclu, həm də kreditor eyni tərəfdir). Buna görə də, mümkün xalis dəyər hesablanmalı və lazım gəldikdə ayrıca göstərməlidir. Lakin qiymətləndirici yalnız hüquqi cəhətdən təsdiqlənmiş, etibarlı qarşılıqlı dəbbə borclarını təmizləməli, ehtimal olaraq bunu etməməlidir.

Mülki-hüquqi, vergi və məhkəmə kontekstləri

Mülki-hüquqi məsuliyyət: Əgər qiymətləndirmə, məsələn, mübahisə predmeti olan bir borcun və ya öhdəliyin məhkəmə qaydasında həllinə (dəymiş zərərin müəyyənləşdirilməsinə) xidmət edərsə, qiymətləndirici Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin və aidiyyəti qanunvericiliyin tələblərini nəzərə almalıdır. Məsələn, dəymiş zərərin hesablanmasında məhkəmə müəyyən bir faiz dərəcəsinin (məsələn, gecikdirilmiş ödənişlər üçün faiz) tətbiqini göstərə bilər. Bu halda, qiymətləndirici standart metodlardan gələn nəticəni həmin tələblərə uyğunlaşdırmalıdır. Məhkəmə qiymətləndirmələrində obyektivlik və əsaslandırma xüsusilə vacibdir, çünki nəticə hüquqi iddianın dəyəri kimi çıxış edəcəkdir.

Vergi məqsədləri: Vergi qanunvericiliyi bəzən borcların və risklərin dəyərində xüsusi yanaşa bilər. Məsələn, ödənilməyən borcların silinməsi zamanı vergi orqanları bazar dəyərini yox, nominal dəyəri əsas götürə bilər, yaxud bağlı tərəflər arasında borcun bağışlanması bazarda olmayan əməliyyat sayılaraq vergiyə cəlb oluna bilər. Qiymətləndirici vergi məqsədli dəyər hesablamalarında mövcud qanunvericiliyin tələblərini (məsələn, transfer qiymətləri qaydalarını, borcun bağışlanmasının vergi nəticələrini və s.) öyrənib nəzərə almalıdır. Bu standartın metodologiyası vergi məqsədi üçün baza təşkil etsə də, yekun rəqəmlərin tətbiqi zamanı vergi qanunlarının xüsusi tələblərinə uyğun düzəliş oluna bilər.

Xüsusi halların nəzərə alınması: Sığorta məqsədli risk qiymətləndirmələri, ekoloji öhdəliklərin dəyəri, uzunmüddətli zəmanət və təminat öhdəlikləri kimi spesifik sahələrdə əlavə beynəlxalq standartlar (məsələn, TEGoVA-nın sığorta dəyəri standartları) və yaxud sahə-spesifik metodikalar tətbiq oluna bilər. Qiymətləndirici belə hallarda müvafiq sahə üzrə mütəxəssislərlə işləməli, əlavə məlumat və modellərdən yararlanmalıdır. Məsələn, ekoloji risklərin dəyəri ssenari analizləri ilə, sığorta öhdəliklərinin dəyəri aktuari metodlarla dəqiqləşdirilməlidir.

Hesabatda təqdimat və açıqlama

Qiymətləndirmə nəticələrinin hesabatlarda düzgün təqdim edilməsi bu standartın vacib tələblərindəndir. Qiymətləndirici tərtib etdiyi qiymətləndirmə hesabatında aşağıdakı məqamları açıq şəkildə göstərməlidir:

- Qiymətləndirmə tapşırığının təsviri: Hansı aktiv və ya öhdəliklərin, hansı tarixə və hansı dəyər bazası ilə qiymətləndirildiyi. Məsələn, “2025-ci il 31 dekabr tarixinə X şirkətinin 120,000 manat nominal dəyərdə debitor borclarının bazar dəyəri”.
- Metod və yanaşmalar: Qiymətləndirmədə tətbiq edilmiş yanaşmalar (bazar, gəlir, xərc) və konkret metodlar izah edilməlidir. Məsələn, “debitor borclar portfeli gəlir yanaşması ilə, gözlənilən pul axınlarının 18% risk düzəlişli diskont dərəcəsi ilə diskontlaşdırılması yolu ilə dəyərləndirilmişdir”, yaxud “filan borc üzrə açıq hərrac məlumatı olmadığı üçün oxşar risk profilli borcların faktiki satış qiymətlərinə istinad edilmişdir”.
- Əsas ehtimallar: Risklərin və borcların dəyərində kritik rol oynayan ehtimallar (ödəmə faizi, gecikmə ehtimalı, hüquqi nəticələr və s.) açıq göstərməlidir. Məsələn,

“hesablamada 50,000 manat əsas məbləğin 6 ay gecikmə ilə, 10% defolt ehtimalı ilə ödənəcəyi fərz edilmişdir”.

- Həssaslıq təhlili: Mümkünsə, əsas amillərin dəyərə təsiri barədə həssaslıq analizi verilməlidir. Bu, xüsusən risklərin qiymətləndirilməsində önəmlidir. Məsələn, defolt ehtimalının $\pm 5\%$ dəyişməsi və ya diskont dərəcəsinin $\pm 2\%$ dəyişməsi dəyəri necə təsir edər – qısa şəkildə qeyd oluna bilər.
- Nəticələrin təqdimatı: Yekun dəyər nəticələri həm ümumilikdə, həm də mümkün olduqda kateqoriyalar üzrə (məsələn, gecikmiş borcların dəyəri, gecikməmişlərin dəyəri; təminatlı öhdəliklərin dəyəri, təminatsızların dəyəri və s.) göstərilməlidir. Bu, hesabatın şəffaflığını artırır və istifadəçilərə məlumatı daha yaxşı anlamağa imkan verir.
- Uyğunluq bəyanatı: Qiymətləndirici hesabatda bu Milli Standarta (habelə tətbiq olunursa IVS və ya digər standartlara) uyğun hərəkət etdiyini bəyan etməlidir. Məsələn: “Bu hesabat Azərbaycan Respublikasının Milli Qiymətləndirmə Standartlarının tələblərinə tam uyğun hazırlanmışdır”. Eyni zamanda, hesabatda qiymətləndirmənin hər hansı məhdudiyyəti (məsələn, məhdud məlumat, qısa zaman və s.) varsa, o da açıqlanmalıdır.

Standart maliyyə hesabatlarında debitor və kreditor borcların göstərilməsinə dair İFRS tələblərini xatırladır. Məsələn, IFRS 7 tələb edir ki, müəssisə maliyyə alətlərinin miqdarını, risk səviyyəsini və onların idarə olunması prinsiplərini açıqlasın. Standart da maliyyə hesabatlarında debitor/kreditor borcların qalıq məbləğləri, yaşayış ehtimalı, ehtiyatların həcmi və digər risk göstəricilərini geniş izahatlarla təqdim etməyi tövsiyə etməlidir. Belə açıqlamalar şəffaflığı təmin edərək standartın tələblərinə uyğun fəaliyyət aparmağı asanlaşdırır.

Maliyyə hesabatlarında əgər bu standart əsasında müəyyən edilmiş dəyərlərdən istifadə olunursa (məsələn, ədalətli dəyər açıqlamalarında), həmin rəqəmlər və onların hesablanma metodları maliyyə göstəricilərinin qeydində açıqlanmalıdır. Beynəlxalq təcrübəyə əsasən, 130-dan çox ölkədə şirkətlər maliyyə hesabatlarında ədalətli dəyər məlumatlarını açıqlayırlar və burada istifadə olunan qiymətləndirmə metodları, mühüm ehtimallar barədə məlumat verilir. Azərbaycan müəssisələri də (xüsusən banklar və sığorta şirkətləri) müvafiq olaraq bu Standartın prinsipləri ilə hesablanmış dəyərləri hesabatlarında təqdim edərkən geniş izahatlar verməlidirlər. Bu, həm şəffaflıq, həm də maraqlı tərəflərin etimadı üçün önəmlidir.

Nəticə

Bu Milli Qiymətləndirmə Standartı, risklərin, debitor və kreditor borcların, habelə digər öhdəliklərin dəyərləndirilməsi üçün vahid çərçivə təqdim edir. Standart IVSC 2025 tələblərinə uyğun strukturda tərtib olunmuş, beynəlxalq (IVSC, RICS) və regional (TEGoVA) standartların ən yaxşı təcrübələrini özündə birləşdirir. Onun tətbiqi nəticəsində qiymətləndirmə fəaliyyətində vahid metodoloji yanaşma təmin olunacaq, bu da həm bazar iştirakçıları, həm də tənzimləyici qurumlar üçün nəticələrin müqayisəliliyini və etibarlılığını artıracaq. Standart təsdiq edilib qüvvəyə mindikdən sonra, bütün qiymətləndiricilər onun tələblərinə riayət etməli və bu sahədə həm peşəkar məsuliyyətlərini, həm də hüquqi öhdəliklərini yerinə yetirməlidirlər.

Qeyd: Bu sənədin müddəaları “Qiymətləndirmə fəaliyyəti haqqında” qanun və digər müvafiq normativ aktlarla ziddiyyət təşkil etmədən tətbiq edilməlidir. Hər hansı uyğunsuzluq yaranarsa, qiymətləndirici ilk növbədə qanunvericiliyin tələblərinə əməl etməli, eyni zamanda bu

Standartın ruhuna uyğun həll yolu tapmağa çalışmalıdır. Standartın gələcəkdə praktikada tətbiqi zamanı alınan təcrübə və beynəlxalq yeniliklər nəzərə alınmaqla, lazım gəldikcə Azərbaycan Qiymətləndiricilər Palatası tərəfindən təkmilləşdirilməsi (dəyişiklik və əlavələrin edilməsi) planlaşdırılır.

Mənbələr:

- Azərbaycan Respublikası “Qiymətləndirmə fəaliyyəti haqqında” Qanunu (2023)
- Azərbaycan Qiymətləndiricilər Palatasının metodoloji göstərişləri
- IVSC – Beynəlxalq Qiymətləndirmə Standartları 2025 (IVS 2025)
- Digər beynəlxalq standartlar və tədqiqatlar (RICS Red Book, TEGoVA EVS və s.).
- İFRS 13 və İFRS 9 standartları (ədalətli dəyər və maliyyə alətlərinin uçotu), İFRS 7 (risk açıqlamaları), həmçinin IVSC/EVS və RICS tövsiyələrini əks etdirən beynəlxalq təcrübə sənədləri